

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Koning Redbad en zijn bewegingsruimte

Langen, G. de; Mol, J.A.

Citation

Langen, G. de, & Mol, J. A. (2020). Koning Redbad en zijn bewegingsruimte. *De Vrije Fries. Jaarboek Uitgegeven Door Het Koninklijke Fries Genootschap Voor Geschiedenis En Cultuur En De Fryske Akademy*, 100, 28-41. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3160701>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3160701>

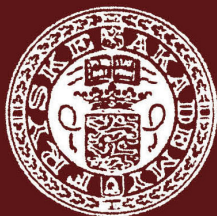
Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

DEEL
100

THEMA: KONING REDBAD

Sinds 1839

De Vrije Fries

Jaarboek

uitgegeven door het
Koninklijk Fries Genootschap voor Geschiedenis en Cultuur
en de **Fryske Akademy**

Deel 100
2020

Sinds 1839

De Vrije Fries

Deel 100

2020

Sinds 1839

De Vrije Fries

Deel 100
2020

Jaarboek uitgegeven door het Koninklijk Fries Genootschap voor
Geschiedenis en Cultuur/Koninklik Frysk Genoatskip foar Skiednis
en Kultuer en de Fryske Akademy

Redactie

Prof. dr. Ralf Futselaar, Drs. Martha Kist,
drs. Otto Knottnerus, drs. Binne Keulen (secr.),
prof. dr. Hans Mol, dr. Han Nijdam (eindred.),
dr. Jelte Olthof, Doeke Sijens (voorz.), Hans Zijlstra

Eindredactie: Jan Ybema MA

Redactieadres

Redactie De Vrije Fries
p.a. Fryske Akademy
Postbus 54
8900 AB Leeuwarden

Ontwerp en opmaak

Van der Let & Partners, Heerenveen

Illustraties omslag

Boven: *Portret van koning Radboud, vervaardiger
onbekend. De familie Van Sminia kocht dit portret
in 1834 op een veiling van de nalatenschap van
rijkarchivaris Van Wijn. Momenteel in particulier
bezit. Foto: Bob Goedewaagen*

Onder: *Fysiek geweld bij een ruzie over een kaartspel:
schilderij uit de kring van Jan Bruegel de Oudere naar
Pieter Bruegel de Oudere. Kunsthistorisches Museum,
Wenen, Wikimedia Commons, Publiek Domein*

ISBN 978-90-6171-026-4

FA-nummer 1122

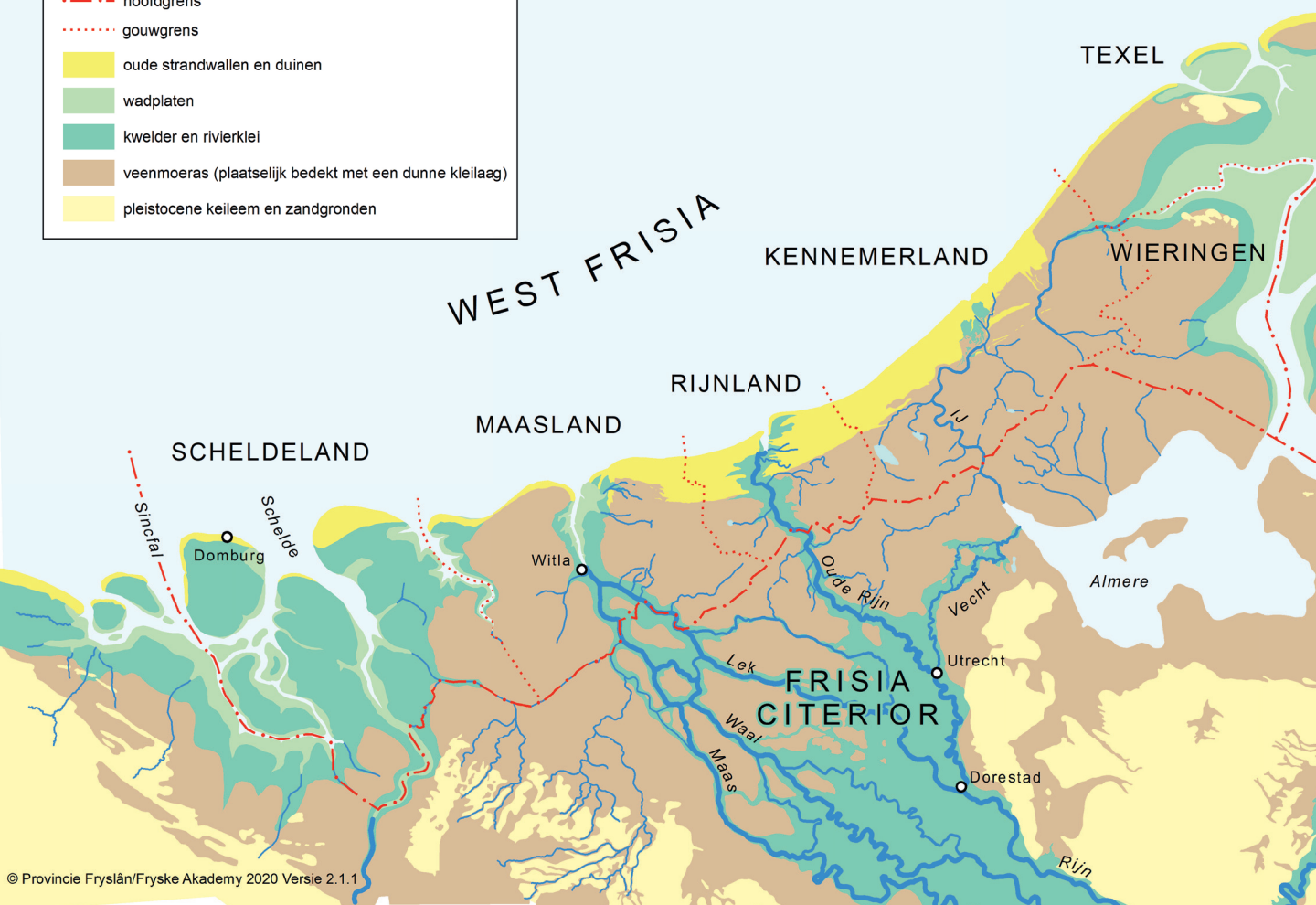
NUR-code 680

Het wetenschappelijk jaarboek De Vrije Fries biedt
een platform voor wetenschappelijke en essayistische
bijdragen op het terrein van de Friese geschiedenis,
kunst, literatuur en archeologie. De plaatsing van de
Friese 'stof' in een bredere context is daarbij gewenst.
In het themagedeelte is er aandacht voor actuele thema's
of onderwerpen die wetenschappelijk vernieuwend zijn
en tegelijkertijd breed en maatschappelijk relevant zijn.

Kopij dient digitaal te worden aangeleverd, opgemaakt
volgens richtlijnen die bij het redactiesecretariaat
kunnen worden opgevraagd. De Vrije Fries kent een
dubbele peer review-procedure en is geïndexeerd door
de European Science Foundation (ERIH PLUS). Deze
bijdragen zijn in de inhoudsopgave gemerkt met een *.

FRISIA CA 700 AD

- hoofdgrens
- ... gouwsgrens
- oude strandwallen en duinen
- wadplaten
- kwelder en rivierklei
- veenmoeras (plaatselijk bedekt met een dunne kleilaag)
- pleistocene keileem en zandgronden

Koning Redbad en zijn bewegingsruimte

GILLES DE LANGEN EN HANS MOL

1. Vroegmiddeleeuws Frisia met zijn gouwen tussen Sincfal en Weser rond 700 AD. Kaart S. de Bruijn, G.J. de Langen & J.A. Mol, Provincie Fryslân/Fryske Akademy

Inleiding

De positie van de machthebbers in vroegmiddeleeuws Frisia is voortdurend onderwerp van debat. Dat heeft ermee te maken dat er maar weinig rechtstreekse gegevens over hen beschikbaar zijn. Wanneer we de legenden terzijde leggen, kennen we van slechts enkele Friese leiders de naam. Ze figureren in de heiligenlevens en de Frankische rijksgeschiedschrijving: Poppo, een legeraanvoerder die in 734 sneuvelde in de door Friezen verloren Slag aan de Boorne, en Aldgisl, de koning die in de winter van 678/679 de missionaris Wilfrid van York in zijn paleis ontving en hem bescherming bood, maar zich niet tot het christelijk geloof bekeerde. Of Poppo een koning was, weten we niet, net zo min als bekend is waar het paleis van Aldgisl heeft gestaan. Van Redbad, de figuur die vóór Poppo en na Aldgisl aan de macht was, is iets meer bekend omdat hij in verschillende bronnen opduikt. Evenals laatstgenoemde wordt hij in Angelsaksische teksten als koning aangeduid. Hij resideerde een tijd lang in Utrecht, verloor in 695 de Slag bij Dorestad, maar bleef macht uitoefenen tot zijn dood in 719 en huwelijkte in 711 zijn dochter uit aan de zoon van Pepijn van Herstal, de belangrijkste Frankische heerser van zijn tijd. Dit huwelijk, alsmede de lange regeerperiode van de Friese vorst, die een economisch strategisch gebied beheerste, geven aan dat hij een man van statuut was.

Het ligt voor de hand om greep op Redbad te willen krijgen door hem vanuit de geschreven, vooral Frankische teksten te benaderen. Over de omgeving die deze bronnen voortbracht, is immers meer bekend dan over de interne Friese machtsverhoudingen. Een verscherpte *close reading* van

alle beschikbare teksten en tekstfragmenten heeft de afgelopen jaren zeker het nodige opgeleverd.¹ Het gevaar ervan is echter dat de Friese achtergrond van Redbad te weinig aandacht krijgt, wat gaat wringen wanneer hij in zijn handelen wordt neergezet als Frankische aristocraat in plaats van als een autonome vorst. In deze bijdrage kiezen wij daarom voor een andere benadering. Wij proberen de discussie te dienen door een ruimtelijke analyse te geven van het toenmalige Friese landschap in de breedste zin van het woord.² Eerst reconstrueren wij dat landschap, waarbij we bodemkundige en archeologische gegevens koppelen aan de gegevens over de oudste territoriale parochies in de Friese gouwen, om daarna de bekende gegevens over het optreden van Redbad en de Frankische heersers opnieuw te bezien.

Het heterogene Friese landschap

Rond 800 werden alle zuidelijke kustgebieden van de Noordzee ten oosten van de Britse eilanden samen Frisia genoemd. Volgens de *Lex Frisionum* lagen deze woongebieden globaal tussen de waterloop het Sincfal, ter hoogte van de huidige Westerschelde, en de monding van de Weser, ten noorden van Bremen (afb. 1).³

Dit Frisia vormde geen aaneengesloten gebied, omdat het in delen werd opgesplitst door rivieren en getijdestromen. In het binnenland sloten de Friese gouwen niet aan op achterliggende territoria omdat zich achter de kustzone een nauwelijks doordringbare veenwildernis uitstrekte. De Friese gouwen leken qua hoofdstructuur in zoverre op elkaar dat ze elk bestonden uit een relatief dunne strook bewoonbare grond tussen zee en veengebieden. Alleen in het Frisia tussen Vlie en Boorne,

1 Zie onder meer W.S. van Egmond, 'Radbod van de Friezen, een aristocraat in de periferie', *Millennium* 19 (2005), 24-44; J.B. Volquartz, 'Der fränkisch-friesische Konflikt (690-734) aus Sicht mittelalterlicher Quellen', *Emder Jahrbuch* 98 (2018), 9-32; S. Meeder en E. Goosmann, *Redbad. Koning in de marge van de geschiedenis* (Utrecht 2018).

2 Een uitgebreidere versie vindt men in het eerste deel van ons opstel (Gilles de Langen en Hans Mol), 'Landscape, Trade and Power in early Medieval Frisia', te verschijnen in: John Hines and Nelleke IJssennagger (red.), *Frisians of the Early Middle Ages* (Woodbridge 2020).

3 Opgenomen ook als afb. 1 in De Langen en Mol, 'Landscape, Trade and Power'. Onze reconstructie van het landschap van Frisia rond 700 is gebaseerd op P.C. Vos, *Origin of the Dutch coastal landscape* (Groningen 2015), voor het Nederlandse deel, en P.C. Vos en E. Knol, 'Holocene landscape reconstruction of the Wadden Sea area between Marsdiep and Weser', *Netherlands Journal of Geosciences* 94 (2015), 157-183, voor het Duitse deel. Op enkele belangrijke punten zijn we het echter oneens zijn met deze auteurs. Zie voor Holland de verantwoording in ons opstel 'Church, Landscape and Power in 'Holland' Frisia up to the middle of the eleventh century', *The Medieval Low Countries* 7 (2020), in druk. Voor andere bronnen zie de noten 14-17.

dat wil zeggen in de gouw Westergo, was er een aanzienlijk bredere zone die geschikt was voor het vestigen van nederzettingen. De regio's stonden in onderling contact met elkaar via scheepvaartverkeer langs de zeekust en bij de zeeboezems en riviermondingen. Landverbindingen met het achterland waren er nauwelijks. De relaties daarmee werden onderhouden via scheepvaart over de rivieren die Frisia op een beperkt aantal plaatsen doorsneden.

Nu was zeker voor kustbewoners die leefden op en langs het water, scheepvaart een relatief makkelijke en snelle manier van verkeer. Het is dan ook niet vreemd dat de kustgebieden al vroeg in de middeleeuwen een gedeelde materiële cultuur, taal en identiteit ontwikkelden. Deze 'maritieme factor' laat echter onverlet dat Frisia landschappelijk en economisch gezien geen eenheid was.⁴ Het was eerder een samenstel van regio's, ieder met specifieke geografische kenmerken en een eigen geopolitieke en economische positie. Omdat er in de bestaande literatuur geen eenstemmigheid heerst over de omvang en betekenis van het vroeg-middeleeuwse Frisia, lijkt het ons goed eerst zijn grenzen te bepalen, om landschappelijke verschillen tussen de delen te onderscheiden, maar ook om na te gaan welke oorspronkelijk niet-Friese gebieden op een gegeven moment toch werden beschouwd als behorend tot Frisia.

Leven op de kwelders in Centraal- en Oost-Frisia

De Friese gouwen tussen Vlie en Lauwers, dat wil zeggen Westergo en Oostergo, komen in de *Lex Frisionum* als het eigenlijke Frisia naar voren, in die zin dat afwijkend gewoonterecht in West-Frisia, ten westen van het Vlie gelegen, en Oost-Frisia, ten oosten van de Lauwers, apart wordt vermeld. Westergo en Oostergo vormden dus in Frankische ogen en mogelijk eveneens in de beleving van de Friezen zelf de kern van Frisia, iets waarnaar ook de naamgeving van beide gouwen verwijst. Hier, als trouwens ook verder oostelijk,

tot aan de monding van de Weser, leefden de mensen op open, onbedijkte kwelders die het best bereikbaar waren via het water. Van deze kweldergebieden was het gebied tot aan de Lauwers het grootst, met Westergo dus als de diepste en breedste nederzettingszone. Dit Centraal-Frisia was ook het dichtstbevolkt en het rijkst, wat de achterliggende verklaring zal zijn voor zijn prominente rol in de *Lex Frisionum*.⁵

Tot het midden van de elfde eeuw leefden de inwoners van Centraal- en Oost-Frisia voornamelijk in deze kleizone langs de zee, hoewel sinds de achtste eeuw of misschien zelfs iets eerder, pioniers zich vestigden in overgangszones langs de nog steeds hooggelegen veengebieden in het zuiden, om er de eerste ontginningen te starten. Verschillende grote en kleine getijdenstromen hielden de kweldergebieden open. Achter de Waddeneilanden, die als een soort buffer fungeerden, lagen de kwelders enigszins beschermd tegen stormvloeden. Dankzij hun karakteristieke verhoogde woonheuvels – de welbekende terpen – konden de kwelderbewoners het hoofd bieden aan overstromingen, zolang ze maar tijdig hun vee en eigendommen in of naast hun hooggelegen boerderijen verzamelden. Stormvloeden zouden pas na 1100 grote schade aanrichten toen de bouw van dijken een nieuw bewoningspatroon mogelijk maakte dat zich niet meer beperkte tot het wonen op terpen, maar dat ook risicovol was. De systematische bedijking verhinderde weliswaar dat de zee de kwelder op een breed front onder water zette, maar leidde tot hoge buitendijkse waterstanden en grotere risico's en dramatische gevolgen in geval van doorbraken.

In het algemeen was de zeeklei hier vruchtbaar en goed te bewerken, afhankelijk van de hoogte en de afwateringsmogelijkheden. Wat betreft de leefomgeving van de bewoners, was lang de opvatting gemeengoed dat ze vóór de dijk aanleg te maken hadden met een zilte omgeving waarin het beste veeteelt kon worden bedreven. De Friese boeren van de vroege middeleeuwen zouden daar-

⁴ Voor (het principe achter) de onderlinge, maritieme contacten van de kuststreken van de Noordzee zie: N.L. Jssennagger, *Central because Liminal. Frisia in a Viking Age North Sea World* (Groningen 2017).

⁵ Frisia tussen Vlie en Lauwers zou derhalve gewoon met Frisia aan te duiden zijn. Om echter verwarring met geheel Frisia te voorkomen duiden wij dit gebied aan met de naam Centraal-Frisia.

om eerst en vooral veehouders zijn geweest, die veeteeltproducten exporteerden en akkerbouwproducten zoals graan moesten importeren. Dat zou er dan toe geleid hebben dat ze zich mede specialiseerden in het drijven van handel. Dankzij hun vee beschikten ze over het nodige kapitaal, en er waren genoeg jongere zoons voorhanden die in de zomer op de boerderij gemist konden worden om op handelsmissie te gaan.⁶

Dit beeld is inmiddels ingrijpend herzien. Sinds omstreeks 1980 weten terponderzoekers dat bepaalde landbouwgewassen goed konden gedijen op de buitendijkse kwelders. In de afgelopen tien jaar is namelijk bij opgravingen herhaaldelijk vastgesteld dat op of rond de terpen, zowel op kunstmatig opgeworpen velden naast de terpen als op de hoogste natuurlijke kwelderruggen, op relatief grote schaal akkerbouw is bedreven. Dit heeft het idee doen postvatten dat akkerbouw op de kwelder eerder regel dan uitzondering is geweest.⁷ De terpbewoners lijken er een gemengd bedrijf te hebben uitgeoefend op een manier die in veel opzichten niet veel verschilde van die van hun laatmiddeleeuwse collega's.⁸ Met andere woorden: de agrarische economie van Centraal- en Oost-Frisia kan goed geleken hebben op die van West-Frisia, in de zin dat er geen ingrijpende beperkingen in de landbouw waren die hen zouden hebben aangezet tot het bedrijven van langeafstandshandel.

Er is nog een andere aanwijzing dat de Friezen ten oosten van het Vlie allerminst vanwege een door het landschap afgedwongen veeteeltspecialisatie zich met verre handel zijn gaan bezighouden. Dat is het gegeven dat vondsten van Frankische gouden munten en Frankisch draaischijfaardewerk, die op handelsactiviteit duiden, niet gelijkmatig over Centraal- en Oost-Frisia verspreid

blijken te zijn, terwijl de omstandigheden voor landbouw in beide regio's hetzelfde waren. Ze worden het meest in Westergo aangetroffen.⁹

De grenzen van Oostergo

Hoe zijn nu de grenzen van Frisia met het achterland in de vroege middeleeuwen vast te stellen? Dit kan het beste door het reconstrueren van de kerkelijk-ruimtelijke structuren van omstreeks 1000. Dat was de tijd dat de eerste territorialisering van de Kerk, in de zin van de afbakening van vaste parochiegebieden, haar beslag kreeg. Daarbij werden als vanzelf ook de achtergrenzen in grote lijnen vastgelegd. We zouden dat voor elk van de Friese gebieden kunnen nalopen, van Sincfal tot Weser, maar dat zou te veel bladzijden in beslag nemen. Om het principe te demonstreren stellen we hierna eerst de lens scherp op het district Oostergo in Centraal-Frisia, om dan de conclusies te toetsen voor de Eemsgouw in Oost-Frisia, en daarna voor Kennemerland en het district Rijnland, beide in West-Frisia gelegen. Op grond van de waargenomen patronen bekijken we dan vervolgens de situatie in de gouwen Maasland en Scheldeland.

In de achtste en negende eeuw vielen de Friese woongebieden nog hoofdzakelijk samen met de smalle zones langs de kust en de grote rivieren. In de tiende eeuw zou dit snel veranderen toen de bewoning zich sterk uitbreidde als gevolg van de systematische exploitatie van de aangrenzende veengebieden. Omdat de inrichting en afbakening van de oudste territoriale parochies in dezelfde tijd zijn beslag kreeg, stelt een reconstructie van de kerkgebieden ons in staat de belangrijkste grenzen van de *pagi* uit de tijd vóór de ontginningen te bepalen, en vervolgens

6 J.F. Niermeijer, 'De Friese handel', in: W.J. Alberts en H.P.H. Jansen (red.), *Welvaart in wording, Sociaal-economische geschiedenis van Nederland van de vroegste tijden tot het einde van de middeleeuwen* (Den Haag 1964), 20-38; B.H. Slicher van Bath, 'The economic and social conditions in the Frisian districts from 900 to 1500', *A.A.G. Bijdragen* 13 (1965), 97-133.

7 M. Schepers, *Reconstructing vegetation diversity in coastal landscapes* (Eelde 2014).

8 M. Schepers en G.J. de Langen, 'Efficiënte kwelderboeren: resultaten van een buitendijks experiment', *De Vrije Fries* 99 (2019), 161-163.

9 J.A.W. Nicolay, *The splendour of power. Early Medieval kingship and the use of gold and silver in the southern North Sea area (5th to 7th century AD)* (Groningen 2014); en A. Kaspers, 'Wat scherven vertellen over terpen en handel', *De Vrije Fries* 99 (2019), 169-174.

2. Territoriale parochies en hun kerken rond 1000 AD in de gouwen Westergo en Oostergo. Kaart S. de Bruijn, G.J. de Langen & J.A. Mol, *Provincie Fryslân/Fryske Akademy*

die van Frisia als geheel.¹⁰ Met dit terugschrijven van de gebiedsgrenzen van de volle naar de vroege middeleeuwen, willen wij overigens niet claimen dat de grenzen van de gouwen en daarmee ook Frisia als geheel toen al precies zo (en fysiek) vastgelegd lagen; wél dat het principe achter de begrenzing met het achterland toen zal hebben gegolden, eens te meer omdat – zoals onder zal blijken – de gebiedsverdeling op het oorspronkelijke natuurlijke landschap geënt was.

De eerste kerken in Centraal-Frisia stammen uit het einde van de achtste eeuw, toen de definitieve vestiging van de Frankische macht de weg vrijmaakte voor de kerstening. Het is aannemelijk dat met de oprichting van cultuscentra in Stavoren, Franeker en Dokkum de gouwen Westergo en Oostergo hun eerste zendingsposten ontvingen

(zie voor hun ligging afb. 2).

Iets later, in het begin van de negende eeuw, kwamen andere missiekerken tot stand, in Westergo in Tzum en Bolsward, evenals op Terschelling, en in Oostergo in Holwerd, Ferwert, Leeuwarden en op Ameland. Mogelijk hebben deze vroege kerkelijke stichtingen geprofiteerd van de introductie van de kerkelijke tienden in de laat-Karolingische periode. De Kerk als instituut zal echter nog niet sterk hebben gestaan. Bedenk daarbij maar dat twintig jaar na Karel Martels overwinning in de Slag bij de Boorne in 734 er in Centraal-Frisia nog zoveel weerstand tegen de nieuwe religie bestond, dat Bonifatius in 753 en 754 geen bezoek kon brengen aan Westergo en Oostergo zonder een gewapend escorte van vijftig man, wat uiteindelijk niet verhinderde dat hij in de

¹⁰ G.J. de Langen en J.A. Mol, 'Church Foundation and Parish Formation in Frisia in the Tenth and Eleventh Centuries. A Planned Development?', *The Medieval Low Countries* 4 (2017 [2018]), 1-55; idem, 'Church, Landscape and Power in 'Holland' Frisia'.

buurt van Dokkum werd gedood. In de daaropvolgende decennia stuitten missionarissen minstens op evenveel verzet in de districten ten oosten van de Lauwers. Deze regio werd pas in 784 onderdeel van het Karolingische rijk toen Karel de Grote de opstand van de Saksen – met wie de Oost-Friezen zich verbonden hadden – had neergeslagen.

In dit licht bezien had de Kerk weinig tijd haar structuur goed op te bouwen. In de loop van de negende eeuw werd de politieke situatie in het kustgebied immers instabiel als gevolg van een toenemend aantal invallen van Noormannen en een interne machtsstrijd in het centrum van het rijk. De Vikingraids moeten rampzalig zijn geweest voor de kerken in West-Friesland, waarvan de eerste al in de eerste helft van de achtste eeuw was gesticht.¹¹ In de periode dat West-Frisia werd gedomineerd door Deense krijgsheren, lijkt heel Centraal- en Oost-Frisia los te hebben gestaan van het continentale centrum. Volgens een overzicht van de toenmalige bezittingen van de Utrechtse kerk in West-Frisia en de omgeving van Utrecht, opgemaakt enige tijd na het vertrek van de Denen, zijn daar veel kerken en goederen verloren gegaan. Aangenomen mag worden dat dit ook in Centraal- en Oost-Frisia het geval is geweest. De Karolingische abdijen die in al deze gebieden bezittingen hadden, zullen eveneens aanzienlijke verliezen hebben geleden.

In de tweede helft van de tiende eeuw wist de Kerk zich echter krachtig te herstellen, en zelfs een systematische uitbreiding op grote schaal te realiseren. Het gevolg daarvan was dat omstreeks het jaar 1000 parochiekerken in een overkoepelend diocesaan systeem waren geplaatst, waarbinnen alle regelingen met betrekking tot de pastorale zorg en de plichten van de gelovigen territoriaal konden worden georganiseerd. Om de vier jaar bezocht de bisschop van Utrecht of zijn plaatsvervanger de verschillende regionale kerkbijeenkomsten; in andere jaren was de leiding per district in handen van de landdeken. Tijdens deze vergaderingen was de lokale of regionale elite standaard aanwezig, waardoor duidelijk werd

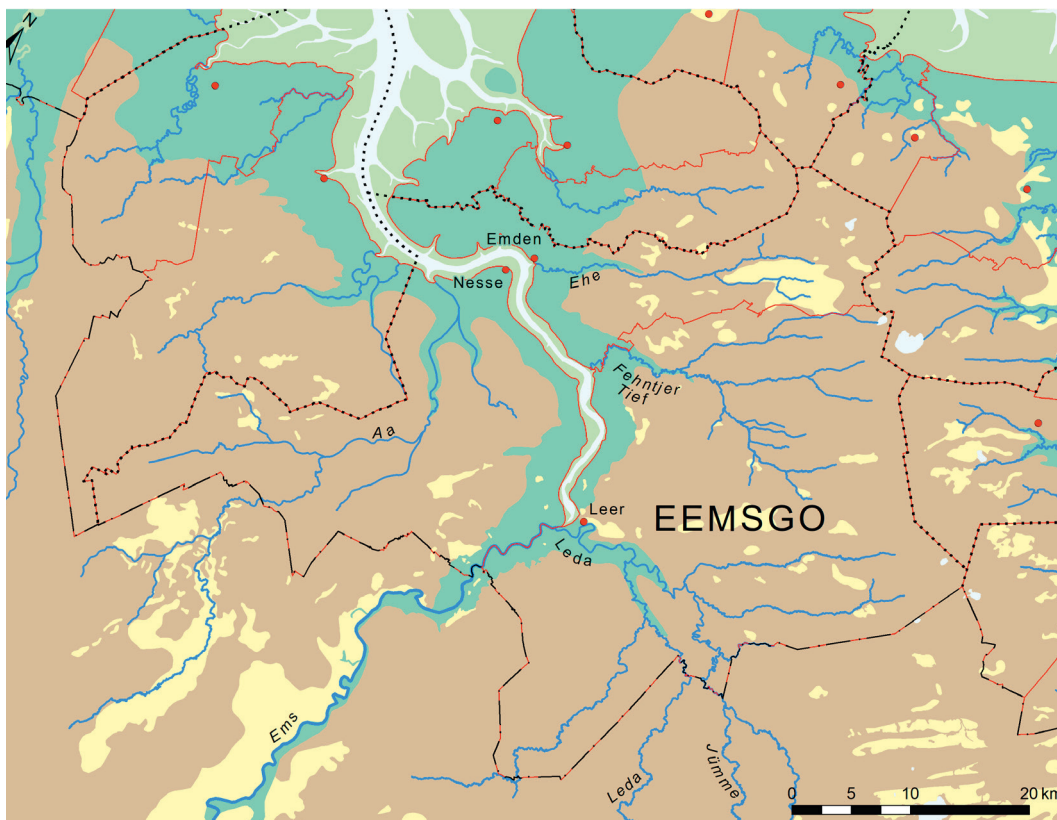
dat Centraal-Frisia een belangrijk onderdeel van het bisdom was. Deze organisatie was allerm minst uitzonderlijk: het systeem werd ook in andere bisdommen zoals Munster, Bremen en Osnabrück geïmplementeerd, op dezelfde manier en globaal ook in dezelfde tijd.

De vestiging van de synodale rechtspraak of seend in Centraal-Frisia vormde een essentieel onderdeel van deze planmatige uitbreiding. Recent onderzoek naar de omvang en grenzen van de parochies in de zestiende eeuw, naar de patroonheiligen en bezittingen van de afzonderlijke moederkerken en hun dochters, en naar hun functie binnen de synodale rechtspraak, maakte het mogelijk de oudste centra te 'isoleren' uit de meer dan 360 kerken die Westergo en Oostergo in 1500 samen telden, om ze vervolgens en met hun nog ongedeelde parochiegebieden te reconstrueren (afb. 2).¹²

Als we nu die vroegste kerkterritoria ontleiden in relatie tot wat bekend is over de dynamiek van het landschap, dan wordt duidelijk dat ze allemaal overeenkomen met, of passen in, stroomgebieden of delen ervan. Daarbij blijkt tevens dat rivieren bij hun monding gebieden aan weerszijden van de stroom van elkaar scheidden maar deze in het achterland juist met elkaar verbonden. In Centraal-Frisia kunnen we dit het beste waarnemen bij de rivier De Boarn, die stroomopwaarts, in de veengebieden, alle ontginningsnederzettingen aan beide zijden van de hoofdstroom en aan weerszijden van de zijrivieren samenbracht in één kerkelijk district onder de vroegste moederparochie van Aldeboarn. De zuidgrens van dit stroomgebied vormde de afbakening met het niet-Friese stroomgebied van de Tsjonger en maakte daarmee meteen ook deel uit van de achtergrens van geheel Frisia. Stroomafwaarts echter, waar De Boarn overging in de getijdengeul van de Middellzee, scheidde ze de gouw Westergo van die van Oostergo en was zij dus een intern-Friese grens. Ze stroomde daar tussen een aantal afzonderlijke oude kerkdistricten met bewoningskernen langs kleine zijrivieren die in haar samenvloeiden.

¹¹ G.J. de Langen en H. Mol, 'Vikingen en de Kerk in de Friese landen', in: Marlies Stoter en Diana Spiekhout (red), *Wij Vikingen. Friezen en Vikingen in het kustgebied van de Lage Landen* (Zwolle 2019), 22-41.

¹² De Langen en Mol, 'Church Foundation and Parish Formation in Frisia'.

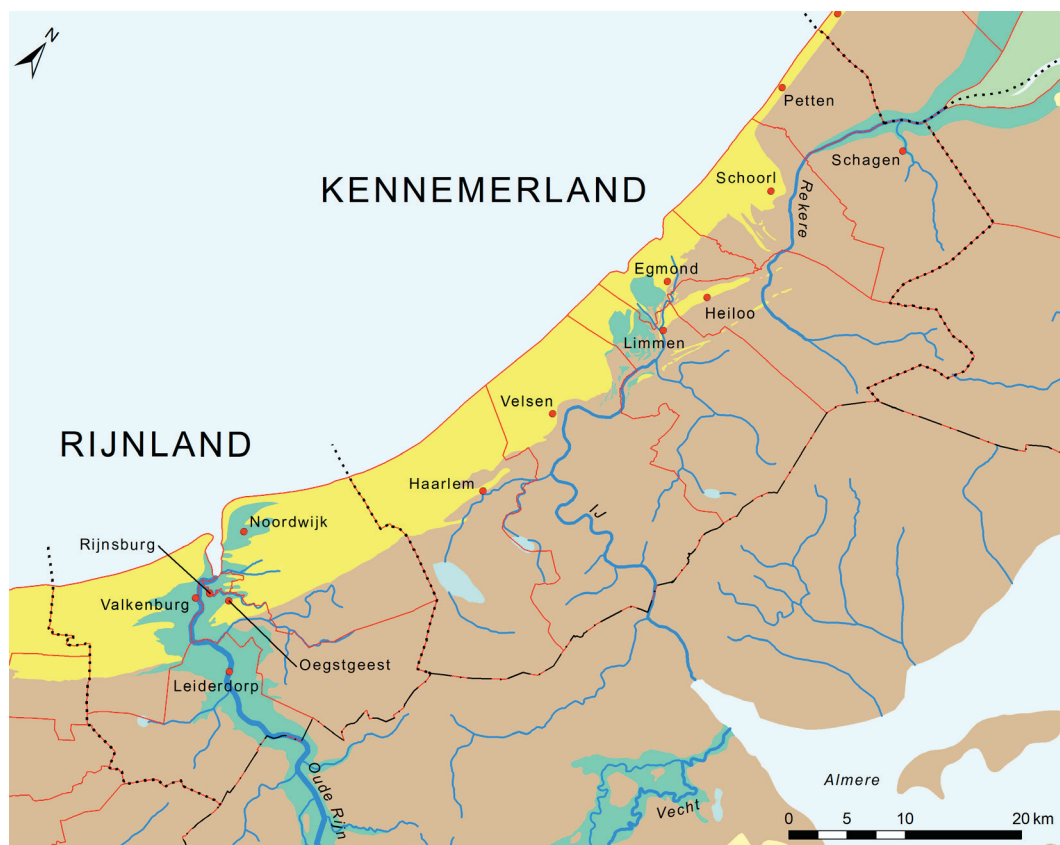
3. Territoriale parochies en hun kerken rond 1000 AD in de gouw Eemsgo. Kaart S. de Bruijn, G.J. de Langen & J.A. Mol, Provincie Fryslân/Fryske Akademy

Ook leerzaam is de situatie langs de oostgrens van Oostergo, waar de rivier de Lauwers bij haar uitmonding in de Waddenzee als scheidingslijn tussen de bisdommen Utrecht en Münster fungeerde, maar in het achterland kleinere gebieden aan weerszijden van de beek met elkaar verbond, met als gevolg dat het latere district Achtkarspelen hier het enige deel van laatmiddeleeuws Fryslân werd dat kerkelijk onder het bisdom Münster viel. Dat de hydrologie de toenmalige kerkelijke administratieve indeling bepaalde, ligt voor de hand. Het verzekeren van een goede waterdoorstroming was zo belangrijk voor de landbouw, dat het de mensen niet alleen administratief en politiek, maar ook kerkelijk samenbracht.

Eemsgo in Oost-Frisia

Als we dit waterscheidingsprincipe testen voor het district Eemsgo (afb. 3), dat door Liudger als deel van een Friese enclave in zijn bisdom Münster is opgenomen, dan blijkt het te kloppen.¹³ De kerk van Leer, gelegen op de plek waar de grote veenrivier de Leda uitmondt in de brede, daar onder invloed van de getijden staande rivier de Eems, kon vóór de Vikingperiode nog dienen als missiecentrum voor een zeer uitgestrekt gebied. Met de territorialisering van de Kerk aan het eind van de tiende eeuw werd haar het grootste deel van het stroomgebied ten oosten van de riviermonding toegewezen, zij het dat het stroomgebied van de Ebe verder naar het noorden onder de nieuwe kerk van Emden kwam te vallen.

¹³ We baseren ons voor het Munsterse gedeelte van Ostfriesland vooral op L.K.W.A. von Ledebur, *Die fünf münsterschen Gaue und die sieben Seelände Friesland's: ein Beitrag zur Geographie des Mittelalters* (Berlijn 1836).

4. Territoriale parochies en hun kerken rond 1000 AD in de gouwen Kennemerland en Rijnland. Kaart S. de Bruijn, G.J. de Langen & J.A. Mol, Provincie Fryslân/Fryske Akademy

Tegelijkertijd werd ten zuiden van Emden en aan de overkant van de rivier de Eems de nieuwe oerparochie van Nesse gesticht om de woongebieden aan de westelijke oever van de Eems en aan weerszijden van het Aa-stelsel te bestrijken.¹⁴ Waar de hoofdwaterscheiding niet als grens kon functioneren – in dit geval waar de Westerwoldse Aa en de Eems stroomopwaarts doorliepen – moest de grens halverwege tussen het kweldergebied en de bewoonde pleistocene zandbodems worden getrokken. In het geval van het district Eemsgo viel deze globale gebiedsgrens meteen ook samen met de grens van het bisdom (tussen Munsters Frisia en het bisdom Osnabrück).

De grenzen van Kennemerland en Rijnland

De woongebieden van West-Frisia hadden landschappelijk een andere structuur dan die van Centraal- en Oost-Frisia. Ten westen van het Vlie leefde men niet op terpen maar op een reeks zandruggen parallel aan de kust en op de smalle kleizones langs de rivieren IJ, Oude Rijn en Maas, afgezien van de pleistocene stuwwalstructuren van Texel en Wieringen en de aangrenzende, relatief smalle kwelders in het hoge noorden (afb. 1). De noord-zuidoriëntatie van deze zandruggen, bestaande uit oude strandwallen en duinen, maakten dat de gouwen van Texel, Kennemerland

¹⁴ Bij de reconstructie van het Oost-Groningse gebied hebben wij ons laten inspireren door O. Knottnerus, *Natte voeten, vette klei. Oostelijk Fivelingo en het water* (Bedum 2008), en idem, 'Het Oldambt en het Reiderland in de dertiende eeuw', in: H.A. Groenendijk en R. Bärenfänger (red.), *Gelaagd landschap. Veenkolonisten en kleiboeren in het Dollardgebied*. Bedum (tweede druk, Bedum 2012), 58 (kaart).

en het noordelijke deel van Rijnland met elkaar verbonden waren en dus over land goed door elkaars bewoners bereikt konden worden. Het zuidelijke deel van het Rijnland en het noordelijke deel van Maasland sloten daar weer op aan, als men bedenkt dat de Oude Rijn bij de monding makkelijk met vaartuigen over te steken viel.

In het centrale deel van West-Frisia (Kennemerland en Rijnland; afb. 4) is te zien dat de achterste grenzen van de parochiegebieden onder de moederkerken van Kennemerland, zoals die van Velsen en Heiloo, zelf gelegen op de oude strandwallen, samenvallen met de waterscheiding over een aantal noord-zuid verbonden veengebieden op de middellijn van de huidige provincie Noord-Holland. Verder naar het zuiden geldt dit ook voor de oostelijke grens van het district Rijnland. Opvallend is dat de Rijn bij haar uitmonding in zee aan beide zijden parochies van elkaar scheidt, maar de achterliggende gebieden met elkaar verbindt. Dit blijkt uit de vorm van de laat tiende-eeuwse parochie Leiderdorp, die zich aan beide zijden van de rivier uitstrekte.

De opbouw van de gouwen Maasland en Scheldeland

Hoe de uitloper van dit strandwallencomplex ten zuiden van Hoek van Holland er in de vroege middeleeuwen heeft uitgezien, is nog grotendeels onbekend, vanwege de grootschalige erosie die zich later in de mondingen van de Maas en de Schelde heeft voorgedaan. Het is moeilijk te schatten hoe dicht dit westelijke deel van Frisia in de vroege middeleeuwen werd bewoond. Het belang zal zeker groot zijn geweest, omdat er in de Frankische tijd enkele grote koninklijke domeinen gelegen waren. We weten ook niet of de mondingen van de Maas en de Schelde toen even scheidend waren als later. Mogelijk begon hun verbreding pas in de loop van de achtste eeuw, toen de zee aan beide zijden van de Schelde het strandwallencomplex begon aan te tasten, wat uiteindelijk zou leiden tot het verlies van onder meer het *emporium* bij Domburg. Tegelijkertijd maakten nieuwe kleiafzettingen de kwelders langs de venen stroomopwaarts steeds meer bewoonbaar, wat hun kolonisatie in de late achtste eeuw

5. Territoriale parochies en hun kerken rond 1000 AD in de gouwen Maasland and Scheldeland. Kaart S. de Bruijn, G.J. de Langen & J.A. Mol, Provincie Fryslân/Fryske Akademy

en daarna in gang zette.¹⁵

Toch is wel aan te geven hoe de situatie er in de vroegste middeleeuwen ongeveer heeft uitgezien (afb. 5). Maasland, om te beginnen, bestond net als Rijnland uit een strandwallencomplex langs de kust en een achterliggend veengebied. Dit geheel werd doorsneden door de Maas, met bewoonbare kleistroken aan weerszijden. Ten zuiden van de Maas maakte het stroomgebied van de Striene nog deel uit van Frisia.¹⁶ Ten noorden ervan vormde de oostgrens van het stroomgebied van de Rotte de grens van Frisia. Ook hier zien we dus dat de kleinste eenheden uit afzonderlijke stroomgebieden waren opgebouwd en dat de grens met het achterland langs de grote doorgaande rivieren halverwege de kust en de woongebieden van het Centraal-Nederlandse rivierengebied was getrokken.

Zetten we nog een stap verder in onze hypothetische benadering, dan kunnen we aan de hand van de opbouw van Maasland en Rijnland veronderstellen dat ook Scheldeland, voordat het door de vroegmiddeleeuwse en latere verspoelingen is opgebroken, uit bewoonde strandwallen langs de zee kust en een woongordel van klei aan weerszijden van de rivier heeft bestaan. De uiterste grenzen zijn dan deels te begrijpen als veenscheidingen en deels als de benedenlopen van veenstromen die uitliepen in of aansloten op getijdenbekkens, en als zodanig een duidelijke loop hadden maar van een geringere betekenis dan die van de doorgaande rivier de Schelde. Een situatie die nog in gawe staat voor de Romeinse tijd wordt gepostuleerd.¹⁷

Frisia citerior

Uit de opbouw van de hier beschreven gouwen, in relatie ook tot Frisia als geheel, mag worden opgemaakt dat het oudste Frisia bestond uit de woon-

gebieden langs de kust. Zij vormden de kernen van territoria waarvan de achtergrenzen over de (oorspronkelijke) waterscheidingen van de achterliggende veengebieden waren getrokken. Daar waar sprake was van doorgaande rivieren werd de gouwgrens met het achterland gelegd in het midden tussen de kust en de belangrijkste woongebieden op pleistocene gronden landinwaarts.

De *pagus* Rijnland was, zo blijkt uit bovenstaande, een territoriaal geheel op zichzelf. Het was zeker geen gebied dat in de zevende en achttiende eeuw door een *limes* in tweeën werd gedeeld. Dit botst met het nog steeds in de literatuur voorkomende maar nooit overtuigend gefundeerde beeld dat de Rijn als oude Romeinse grensrivier de dominante grens tussen *Frisia citerior* en *Frisia (propria)* of *Frisia ulterior* zou hebben gevormd.¹⁸ Bij nader inzien moeten we concluderen dat daarvoor geen enkele aanwijzing is. Frisia, gezien vanuit Frankisch perspectief, kon niet anders zijn dan het Noordzeeland achter de veenscheiding. *Frisia citerior* – het Frisia aan deze zijde, ten tijde van de Frankische expansie aan het eind van de zevende eeuw – moest en moet dan wel samenvallen met het toen tijdelijk of permanent door Friese koningen gecontroleerde Midden-Nederlandse riviergebied aan deze kant van de veenwildernis.

Discussie

Frisia bestond dus sinds de Volksverhuizingstijd uit een langgerekte dunne kuststrook. *Frisia citerior* lijkt daar oorspronkelijk geen deel van te hebben uitgemaakt. Ten oosten van het Vlie leefde men in hoofdzaak op kwelders. Ten westen concentreerde de bewoning zich op een uitgebreid strandwallencomplex. Dit verschil in landschappelijke structuur had gevolgen voor de interne communicatie, niet zozeer voor de dagelijkse economie. De verschillende delen van Frisia hadden elk toegang

15 R.M. van Dierendonck, 'The Early Medieval Circular Fortresses in the Province of Zeeland, The Netherlands: Ten Years After', in: M. Segschneider (red.), *Ringwälle und verwandte Strukturen des ersten Jahrhunderts n. Chr. An Nord- und Ostsee* (Neumünster 2009), 249-274.

16 Wij volgen in onze reconstructie die van C. Hoek, 'De heren van Voorne en hun heerlijkheid', in: H.C.R. Ariese e.a. (red.), *Van Westvoorne tot St. Adolfsland. Historische verkenningen op Goeree-Overflakkee* (Ouddorp 1979), 115-145.

17 R.M. van Dierendonck, 'Romeinse tijd', in: P. Brusse en P. Henderikx, *Geschiedenis van Zeeland I, Prehistorie – 1550* (Zwolle 2012) 42-55, aldaar 43 (kaart).

18 Dit beeld vindt men onder meer bij H. Halbertsma, *Frieslands oudheid. Het rijk van de Friese koningen, opkomst en ondergang* (Utrecht 2000), 76.

tot hun onmiddellijke achterland via de doorgaande rivieren (en vice versa). Scheepvaart was de aangewezen vorm van verkeer. Dit, en de ligging aan de Noordzee, maakte dat Frisia niet alleen in verbinding stond met het achterland, maar ook met de andere kuststreken langs de Noordzee.

Keren we nu terug naar Redbad. Zoveel is wel zeker dat, toen hij in 695¹⁹ door Pepijn van Herstal was verslagen in de Slag bij Dorestad, hij niet zijn positie als zelfstandig vorst verloor.²⁰ Wel denken men dat het toen gedaan was met zijn directe heerschappij over *Frisia citerior*. De vraag is overigens of onder *Frisia citerior* (op dat moment nog) het gehele centrale rivierengebied moet worden begrepen, en of ook de zuidelijk gelegen deltagebieden van Schelde en Maas er toen deel van uitmaakten. Dat laatste willen wij niet aannemen, aangezien deze van oorsprong Fries waren en voorbij de venen lagen. Wel kunnen deze oorspronkelijke delen van Frisia tijdens het eerste opdringen van Pepijn in Frankische handen zijn geraakt. De landschappelijke opdeling van Frisia – lees in dit geval: de zelfstandigheid van de belangrijke rivieren Schelde en Maas ten opzichte van de Rijn – heeft zeker strategische en tactische gevolgen voor de machtsuitoefening gehad. Het kan zijn dat Redbad zijn al dan niet directe greep op de omgeving van de Scheldemonding en zelfs de gebieden langs de Maas al vóór 695 is kwijtgeraakt en dat hij toen in het rivierengebied alleen de oevers van de Oude Rijn en de Vechtstreek controleerde. Dat hij overeind bleef, kan in dit verband slechts betekenen dat hij zijn kerngebied elders had. En dat kan dan moeilijk anders gezocht worden dan in de kuststreek. Deze was voor de Franken moeilijk te veroveren omdat dit een langdurige maritieme campagne vereiste, waarmee ze weinig ervaring hadden. En echt nodig was het op dat moment niet meer, aangezien het uiteindelijk mogelijk bleek met Redbad tot een akkoord en samenwerkingsverband te komen.

De vraag is dan natuurlijk waar langs de kust Redbad dan precies zijn kerngebied had en waaruit zijn machtsbasis daar bestond. Daar-

6. Volmiddeleeuwse grafelijke hoven in Frisia tussen Zonnemare en Vlie geprojecteerd op het landschap rond 900 AD. Kaart S. de Bruijn, G.J. de Langen & J.A. Mol, Provincie Fryslân/Fryske Akademy

voor moeten we terug naar de informatie over de geloofsverkondiging in Frisia, zoals die van start ging na de dood van Redbad in 719. Het blijkt dan dat de Kerk in West-Frisia al vroeg in de achtste eeuw door de Frankische koning met omvangrijke delen uit zijn grootgrondbezit is begunstigd. Dat laat twee conclusies toe: ten eerste dat er sprake was van koninklijke domeinen in Frisia, en ten tweede dat voor de vorming daarvan grootgrondbezit is geconfisqueerd. Grootgrondbezit dat dus al vóór 719, in de tijd van Redbad en zijn voorgangers, moet zijn opgebouwd. De kernen van dit

¹⁹ Voor de datering van de slag bij Dorestad volgen we Van Egmond, 'Radbod', 28.

²⁰ De belangrijkste aanwijzing daarvoor is dat hij zijn dochter Theudesinde in 711 uithuwelijkt aan Pepijns zoon en beoogde opvolger Grimoald.

pre-Frankische koningsgoed vinden wij terug in latere grafelijke hoven, die in hun aard uit grote agrarische bedrijfseenheden bestonden (afb. 6). Deze hoven of domaniale centra met een kring van horige hoeven vinden we wel ten westen, maar niet ten oosten van het Vlie.

Voor machtsvorming blijkt het landschap hier de bepalende factor te zijn geweest: op de doorgaande zandruggen van West-Frisia was het opbouwen van complexen grootgrondbezit kennelijk beter mogelijk dan op de kwelders van Centraal- en Oost-Frisia. Dat zal ermee te maken hebben dat nederzettingen op de strandwallen onderling goed bereikbaar waren en snel en efficiënt door bewapende ruiters gecontroleerd konden worden. Voor het terpengebied met zijn vele landschappelijke scheidingen tussen de afzonderlijke nederzettingen geldt dit in veel mindere mate. Op basis hiervan kunnen we veronderstellen dat Redbad over een flink aantal geconcentreerde bezitseenheden in 'Hollands' West-Frisia heeft beschikt en dat hij deze eenheden direct of indirect van Aldgisl had overgenomen, aangenomen dat ze in de kern al uit de zevende of zesde eeuw stamden. Als hij al landgoederen ten oosten van het Vlie heeft gehad, dan is zijn verhouding tot de inwoners daar een andere geweest dan die in West Frisia.

Aldus doorredenerend komen wij tot de volgende hypothese: de belangrijkste West-Friese machthebber en grootgrondbezitter is in de zevende eeuw in staat geweest zijn heerschappij uit te breiden van de kustzone naar een deel van het centrale rivierengebied, aan de andere zijde van de grote veenscheiding. Of dat hem de status van koning heeft opgeleverd, of dat hij die waardigheid al bezat, kunnen wij niet uitmaken. Wel is het waarschijnlijk dat zijn versterkte greep op het verkeer via het Vlie (dankzij de controle van de Vechtstreek) én de (door)ontwikkeling van Dorestad als handelscentrum hem extra rijkdom, aanzien en militaire armslag hebben gegeven. Hij was en bleef echter een Friese vorst, een zelfstandig heerser, die niet alleen naar de Frankische

wereld keek, maar ook rekening moest houden met de rest van de Friese kustregio en met andere streken rondom de Noordzee. Deze niet-Frankische en deels niet-christelijke wereld was voor hem cultureel, economisch en militair van grote betekenis, al was het maar omdat hij daarbinnen als koning werd beschouwd, een status die de Franken moeten hebben erkend.

De Franken op hun beurt, kunnen niet als een monolithisch machtsblok worden gezien. De meest dominante heerser van het moment, de Austrasische hofmeier Pepijn van Herstal,²¹ moest feitelijk steeds met lokale machthebbers tot overeenstemming komen en had in zijn groeiende rijk meer aan zijn hoofd dan het nastreven van de directe controle over een gefragmenteerde Noorzeekust achter ondoordringbare venen. Het is waarschijnlijk dat zolang Redbad leefde, Pepijn en zijn opvolger Karel Martel genoeg namen met hun dominantie in het Schelde- en Maasgebied, en een overeenkomst met de Friese koning prefereerden boven een onderwerping van alle Friezen.

Want er was meer aan de hand. Het feit dat Redbad in het zadel bleef en zelfs zijn aanzien behield, kan niet alleen worden teruggevoerd op zijn positie in Rijnland, Kennemerland en de noordelijk aangrenzende gouwen van West-Frisia. Redbad moet de Friezen uit de gebieden ten oosten van het Vlie achter zich geweten hebben. Deze Friezen waren fervente tegenstanders van het christelijk geloof, zoals de ontwikkelingen in de achtste eeuw laten zien. Zij zullen Redbad als Fries vorst hebben willen steunen tegen de Frankische dreiging, maar tegelijk hebben verwacht dat hij – ook al wisten ze dat hij in de Frankische politieke wereld handelde – zich niet tot het christendom zou bekeren. Redbad, van zijn kant, zal deze strategische en tactische *back-up* niet van zich hebben willen vervreemden, welke houding zich dan uitte in zijn legendarische afwijzing van de doop.

Pepijn en Karel Martel hebben dit gerespecteerd door de christelijke missie binnen het territorium van Redbad geen voorrang te geven. Zij

21 Over de ontwikkeling van zijn machtspositie: Ian Wood, *The Merovingian Kingdoms 450-751* (Londen/New York 1994).

zetten Willibrord en de zijnen eerst in binnen hun reeds gepacificeerde gebieden ten zuiden van de grote rivieren. Voor Taxandria is die vroege inzet wel bekend. Voor het Scheldeland zijn de gegevens schaarser en niet helemaal betrouwbaar. Wij sluiten echter niet uit dat in de als fictief gekwalificeerde berichtgeving over een vroege missie van Willibrord bij Antwerpen een kern van waarheid schuilt, gezien de mogelijkheid dat het gebied rond de Schelde al vroeg uit de invloedssfeer van Redbad was losgeweekt: ná 695, maar mogelijk al eerder. Dat de missie rond Utrecht niet op gang kwam zolang Redbad aan de macht was, zal de Kerk zeker hebben geïrriteerd. Reden genoeg voor haar vertegenwoordigers om de Friese vorst als een verstokte heiden af te schilderen. Redbad zal het anders hebben gezien. Dat hij zich niet liet dopen, had niet zozeer met zijn voorvaderen te maken, als wel met de gezindheid van zijn Friese achterban, vooral van de kwelderbewoners, maar vermoedelijk ook van een belangrijk deel van de West-Friezen onder zijn eigen bewind. Het is niet voor niets dat tijdens het begin van de missie in Frisia het hart van Kennemerland nog gold als ‘dicht(er) bij de heidenen’.

De Vrije Fries

Deel 100
2020

THEMA: KONING REDBAD

Koning voor eens en altijd. Inleiding op het thema Redbad

Koning Redbad en zijn bewegingsruimte

Koning van de Friezen: wat we te weten kunnen komen
over het koningschap van Redbad

Radbods verpletterende nederlaag in de slag bij Dorestad

De legende van Cunera en het Gudrunlied

De Friese kroon in de Bourgondische machtspolitiek: een stand van zaken

Een portret van koning Radboud en zijn relatie met de stad Medemblik

De verbeelding van Redbad en andere 'heidense helden' in vergelijkend perspectief

Redbad: over het vuren van de pijl en het kruis als icoon

BIJDAGEN

Een organisatorische geschiedenis van de Friese zuivelindustrie, 1950-1997

De boerenleenbanken in Opsterland tot 1940

Hoe God verscheen in Jorwerd

Drie doctoren en een stadhouderlijk lichaam

Geweld op het Friese platteland 1524-1530

BOEKBESPREKING

Bespreking van Hessel de Walle, *De mannen van de Overval:*
Heroïek en tragiek in 26 levensverhalen

Jaarverslag Koninklijk Fries Genootschap over 2019

Over de auteurs